

Сисоєва С. О.

СОЦІАЛЬНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Модернізація системи освіти в Україні спрямована на розвиток інноваційного потенціалу суспільства, забезпечення виходу вітчизняної науки і техніки на світовий рівень. З-поміж численних чинників, що зумовлюють рівень матеріального та культурного життя у будь-якій країні, чільне місце посідає досягнутий нею інноваційний потенціал. Історичний досвід показує, що за наявності потужного інноваційного потенціалу суспільства, який визначається здатністю людей до творчої діяльності, високого рівня добробуту можуть домогтися держави, які не відзначаються багатством природних ресурсів (наприклад, Японія). Зазначимо, що від інноваційного потенціалу країни залежать близькі та віддалені перспективи її економічного, культурного та власне інноваційного розвитку. Саме тому у розвинених країнах творча діяльність людей є предметом особливої уваги з боку держави, а її розвиток всебічно стимулюється.

Творча праця є не лише вирішальним фактором соціально-економічного і культурного розвитку держави, а й ефективним засобом гармонійного розвитку людини, її духовного, морального та фізичного вдосконалення [10, с. 118].

Таким чином, динамізм притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технології в усьому світі зумовлює необхідність формування особистості майбутнього фахівця як творчої особистості, розвитку його творчих можливостей, підготовки до плідної продуктивної, інноваційної праці.

Актуальність розв'язання означеної проблеми визначається ще тією обставиною, що значна частина території України визнана зоною екологічного лиха. На думку В. В. Рибалко, творчість є одним із засобів підвищення емоційного тону людини, закріплення комплексу емоційно-вольової регуляції і, головне, актуалізації позитивної гами

переживань, яка супроводжує ефективну працю – переживання радощів від зробленого, досягнутого, почуття впевненості у своїх силах, у своєму творчому потенціалі [49, с. 91].

Як свідчать результати експериментальних і науково-практичних досліджень із проблеми розвитку творчої особистості в умовах екологічної кризи, творчості притаманний певний психореабілітаційний, розвивальний ефект, і в зв'язку з тим, що особистість людини може бути більш сприйнятливою, чутливою до впливу фізичних та соціально-психологічних факторів, які діють в зоні підвищеного радіологічного контролю, її реакція на дію цих факторів може бути підсилена або, навпаки, скомпенсована завдяки певним якостям її особистості, як творчої актуалізації її творчого потенціалу. Для вирішення проблеми розвитку творчої особистості в складних екологічних умовах треба задіяти всі наявні і досі незадіяні можливості науки і практики і, перш за все, ті, що притаманні психології і педагогіці, всім ланкам системи освіти – дошкільній, шкільній, позашкільній, вузівській [49, с. 3-4].

За таких умов необхідно, щоб державна освітня політика була зорієнтована на підвищення професіоналізму вчителів та викладачів вищої школи, їх готовності до творчого розвитку молоді, всебічного її розвитку [57, с. 27]. Усебічність розвитку, як зазначає Г. С. Костюк, не означає його однаковості у різних індивідів. Люди різняться і будуть різнитися за розвитком своїх здібностей та інших властивостей, але в тому вони будуть рівні, що всі вони матимуть однакові об'єктивні можливості вияву і розвитку своїх сил. Всебічність розвитку особистості є основою її гармонійності, що виявляється у відповідності розвитку фізичних і духовних сил людини, у внутрішній єдності теоретичних знань і практичних умінь, моральної свідомості і поведінки, у відсутності розходжень, розладів між її думками і почуттями, словами і діями, між тим, що людина думає, говорить про себе і якою вона є насправді [22]. Ми вважаємо, що всебічність і гармонійність особистості є основою вияву її творчої сутності.

Проблема творчої особистості є найголовнішою при вивченні творчості. Саме тому, її визначенню у філософській, педагогічній та психологічній літературі приділяється значна увага (Б. Г. Ананьєв, В. І. Андреев, Д. Б. Богоявленська, Р. М. Грановська, В. І. Загвязинський, А. З. Зак, В. О. Кан-Калик, Н. В. Кичук,

П. Ф. Кравчук, Н. В. Кузьміна, О. Н. Лук, В. О. Моляко, В. А. Цапок, Я. О. Пономарьов, М. М. Поташник, Н. Ф. Тализіна та ін.). Науковці, що досліджують природу творчої особистості ставлять питання, що саме відрізняє творчу особистість від інших, чи кожна особистість є потенційно творчою? Психологи вивчають індивідуально-психологічні особливості творчих людей, соціально-психологічні аспекти їхнього розвитку та діяльності, особливості продуктів творчої діяльності. Зокрема, вивчення індивідуально-психологічних особливостей творчої особистості охоплює дослідження специфіки перебігу психічних процесів, характерологічні особливості, структуру та рівень здібностей, спрямованість та ціннісно-сміслові орієнтації особистості, її прояви на рівні поведінки, спілкування та ін. У цілому потрібно підкреслити, що зміст поняття творчої, обдарованої, креативної особистості в психологічних концепціях щільно пов'язаний з визначенням категорії творчості.

Формування творчої особистості учня, студента неможливе без цілісного уявлення про її природу, специфіку, якості. Особистість визначається як системна соціальна якість індивіда, яка формується у спільній діяльності та спілкуванні і характеризується його включеністю у суспільні відносини. Особистість – це суб'єкт соціальних відносин та свідомої діяльності [29, с. 4]. П. П. Лямцев у своїй монографії зазначає, що особистість, перш за все, є предметом соціально-філософського дослідження, що неодноразово підкреслювалося не лише філософами, а й соціологами і представниками конкретних наук [29, с. 40]. Він посилається на С. Л. Рубінштейна, який вказував, що поняття особистості є суспільною, а не психологічною категорією, а соціально-філософська (загальносоціальна) теорія особистості виступає методологічною основою для всіх інших наук, які досліджують особистість. Особистість у теоретичному ракурсі розглядається як загальне, особливе і одиничне. Під особистістю на загально-соціальному рівні розуміють засоби існування і дій соціальних якостей людини, конкретними формами прояву соціальності при цьому вважаються діяльність, спілкування і свідомість [29, с. 41]. Багато дослідників використовують загальнопедагогічне визначення особистості Г. Л. Смирнова, в якому підкреслюється, що кожний індивід – особистість, але особистістю він виступає як носій і виразник того соціального досвіду, який, по суті, і робить його особистістю тих

суспільних відносин, в яких він розвивається та існує. Головне полягає у тому, які суспільнозначущі явища, риси і тенденції він виражає і якою мірою. З цього визначення випливає, що особистість є носієм соціального, але не просто соціального, а загальнозначущого, що індивід стає особистістю в процесі набуття соціального досвіду з іншими індивідами. При цьому провідною якістю, що визначає загальносоціальну структуру особистості, є діяльність. П. Е. Кряжев, поділяючи думку С. Л. Рубінштейна, зазначав, що соціальна структура особистості синтезується з тих видів діяльності, в які вона включена. Серед основних чинників, що впливають на формування особистості, виділяють економічну, соціальну, політичну і духовну сферу життя людини [29, с. 47].

Виходячи з цього, можна зробити деякі узагальнення щодо визначення соціального у творчій особистості:

– по-перше, оскільки особистість – це системна якість індивіда, то творча особистість – це підсистема особистості, яка характеризується сукупністю творчих якостей індивіда, які забезпечують їй успіх у творчій діяльності;

– по-друге, на формування творчої особистості впливають як загально-соціальні, так і конкретно-соціальні закономірності, обумовлені конкретно-історичними умовами суспільного розвитку; процес становлення творчої особистості конкретного індивіда має свої специфічні закономірності; загально-соціальний, конкретно-соціальний і індивідуально-соціальний аспекти, які впливають на формування творчої особистості, знаходяться у діалектичній єдності і виступають як загальне, особливе і одиничне;

– по-третє, творча особистість розвивається і формується у творчій діяльності та спілкуванні і характеризується ступенем соціально-активної включеності у суспільні відносини. *Творча особистість* – це, з одного боку, *суб'єкт* творчих соціальних відносин та свідомої творчої діяльності, а, з іншого, *причина* творчої діяльності та соціально-творчих значущих дій, які здійснюються в даному соціальному середовищі.

Дослідники, які розглядають сутність творчої особистості з позиції суспільно-історичного розвитку людського життя, вважають, що становлення людини як суспільної істоти, як особистості пов'язано з рушійними силами і законами розвитку людського суспільства. Людина є природною і водночас суспільною істотою, вона посідає певне місце в

системі суспільних відносин, є їх носієм, виконує певні суспільні функції. Людина є особистістю, оскільки їй властива свідомість, певна система потреб, інтересів, поглядів, переконань, розумових, моральних та інших якостей, які внутрішньо визначають її поведінку, надають їй певної цілеспрямованості, стійкості й організованості. Завдяки цьому людина виступає як суб'єкт власної діяльності, передбачає її результати, контролює й несе за неї відповідальність. Особистість цілісна, її фізичні, розумові, трудові, моральні й естетичні якості взаємозв'язані. Їй властиві риси, спільні для всіх людей, водночас у неї завжди є щось особливе, що вирізняє її з-поміж інших, щось індивідуальне. Індивідуальна своєрідність особистості неповторна. Це стосується як видатних, талановитих, так і "пересічних" людей. Поняття всебічного розвитку особистості не виключає, а включає різні індивідуальні його варіанти, які і виражають творчу сутність людини. За концепцією В. Слободчикова, людина із психологічного погляду являє собою взаємодоповнення п'яти образів суб'єктивної реальності □ індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсума [54]. За думкою О. В. Скрипченко, індивідуальність □ це одна з семи іпостасей людини та є поєднанням психічних особливостей людини, які утворюють її своєрідність та відмінність від інших людей [16]. Творча індивідуальність □ це унікальна самобутня особистість, яка реалізує себе у творчій діяльності.

На розвиток індивідуальності впливають навчання і виховання, сімейне оточення і вулиця. Збагачення сфери інтелектуальних та творчих здібностей дитини передбачає здійснення освітньої діяльності у різних напрямках. Так, створення в школі гуртків, секцій, клубів, дитячих об'єднань за інтересами може допомогти творчому самовираженню учнів. У цьому контексті очевидно, що головна роль у формуванні школяра як творчої індивідуальності належить сім'ї та школі, за активної роботи позашкільних закладів.

Індивідуально-психологічні особливості особистості, котрі є умовою успішного здійснення певної діяльності і які визначають відмінності в оволодінні необхідними знаннями, уміннями та навичками, називають здібностями [15]. Загальні здібності часто називають обдарованістю, їх іноді ототожнюють з інтелектом [50]. Як загальні, так і спеціальні здібності, виявляючись у різних видах

діяльності, взаємопов'язані між собою. Творчість □ це діяльність, що сприяє створенню, відкриттю чогось раніше невідомого для даної людини, а креативність □ як здатність до творчості, так і можливість цю здатність зреалізувати [55].

Творчу особистість визначають як особистість, межі творчості якої охоплюють дії від нестандартного розв'язку простого завдання до створення об'єктивно нового в певній галузі; як особистість, що характеризується специфічними особистісними якостями, а саме: рішучістю, вмінням не зупинятися на досягнутому, сміливістю мислення, вмінням бачити далі того, що бачать її сучасники і що бачили її попередники, мужністю для того, щоб піти проти течії і зруйнувати те, чому вірять сьогодні більшість [62]. У роботі автора теорії творчості – еврилогії – П. К. Енгельмеєра читаємо, що “творча особистість являє собою прогресивний елемент, який дає все нове” [66]. Психологічний словник підкреслює, що творча особистість характеризується наявністю у неї “... здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт, який відрізняється новизною, оригінальністю” [24]. В. О. Моляко визначає творчу особистість як людський індивід, який прагне до оригінального, нового, який заперечує звичне і має високий рівень знань, умінь аналізувати явища, порівнювати їх [31, с. 16-17]. Також В. О. Моляко пропонує “реєстр” обдарованості, куди входять задатки, нахили, здібності, загальні здібності, спеціальні здібності, обдарованість, творча обдарованість, талант, геніальність [32]. Творча обдарованість визначається вченим як здатність особистості успішно розв'язувати творчі завдання, виконувати творчу діяльність більш оригінально, ніж за наявності “простих” творчих здібностей.

Визначення творчої особистості та метод педагогічної оцінки й самооцінки її творчих здібностей подає у своїй роботі В. І. Андреев. Учений здійснює структурний аналіз рис творчої особистості та її здібностей, які значною мірою сприяють успіху у творчій діяльності, розглядає форми, методи, засоби виховання та самовиховання творчої особистості у навчальній діяльності. Творча особистість визначається В. І. Андреевим як індивід з високим рівнем знань, потягом до нового, оригінального, який вміє відкинути звичне, шаблонне. Для творчої особистості потреба в творчості є життєвою необхідністю, а творчий стиль діяльності – найбільш характерним.

Основним показником творчої особистості, її найголовнішою

ознакою, як правило, вважаються творчі здібності, тобто індивідуально-психологічні здібності людини, які відповідають вимогам творчої діяльності і наявність яких є умовою її успішного виконання. Саме такі здібності пов'язані із створенням нового, оригінального продукту, пошуком нових засобів діяльності. В. І. Андреев визначає творчі здібності особистості як синтез властивостей і особливостей особистості, які характеризують ступінь їх відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і обумовлюють рівень її результативності [2, с. 58]. Для творчої особистості характерні стійка, високого рівня спрямованість на творчість, мотиваційно-творча активність, яка проявляється в органічній єдності з високим рівнем творчих здібностей, що дозволяє їй досягти прогресивних, соціально і особистісно вагомих творчих результатів в одній або декількох видах діяльності. Спираючись на цю думку, *ми визначаємо творчу особистість* як суб'єкт творчих соціальних відносин та продуктивної творчої діяльності з притаманними їй розвиненими, системно пов'язаними творчими якостями, які забезпечують створення нових, суспільно значущих результатів.

Д. Б. Богоявленська визначає творчу особистість через її інтелектуальну активність, при цьому вона розрізняє поняття інтелекту і творчих здібностей, які вважає похідними від особистісної активності [3]. Дослідниця виділяє три рівні інтелектуальної активності: пасивний, евристичний і креативний [3, с. 37-39]. Творчість евристичного рівня – це, як правило, емпірична, а не теоретична творчість, яка здійснюється у межах тих знань, які має людина. Вихід за межі цих знань – це функція креативного рівня. На основі експерименту було показано, що індивідуальний вихід на той чи інший рівень інтелектуальної активності нерозривно пов'язаний з моральними якостями особистості, а деформація мотиваційної структури і егоцентрична позиція є головними перешкодами на шляху до творчості [4].

В. І. Загвязинський розглядає творчу особистість через її ставлення до навчально-пізнавальних завдань [17]. Н. В. Кузьміна – через зв'язок творчої активності особистості з самоудосконаленням професійної діяльності [25]. Г. Нойнер, В. Калвейт, Х. Клейн визначають *творчу особистість через творчі процеси мислення та діяльності*. Ці дослідники розглядають творче мислення та творчу діяльність як творчі процеси, тобто процеси, в результаті яких виникає нове творче

досягнення, яке не міститься у вихідних умовах [46]. При цьому вони вважають, що творчі процеси мають таку інваріантну властивість: якщо функції, створені для різних цілей, вступають у взаємодію одна з одною, то при цьому виникає нове досягнення, що має нові якості, які не належать до вихідних функцій. Таким чином, підкреслюється продуктивний характер творчої діяльності і творчого мислення [45]. П. С. Олександров розглядає *творчий розвиток особистості через її здібність до самоорганізації*. П. Ф. Кравчук визначає творчу особистість через її творчий потенціал [23]. Н. В. Кичук визначає творчу особистість через її інтелектуальну активність, творче мислення та творчий потенціал. При цьому особистість і її діяльність розглядаються як внутрішньо пов'язані, а спеціальна організація провідного типу діяльності виступає умовою впливу на особистість, на формування у неї в процесі такої діяльності необхідної ієрархії [19].

Я. О. Пономарьов, узагальнюючи та аналізуючи якості творчої особистості, які наводяться в сучасних американських дослідженнях в галузі психології наукової творчості (Г. Я. Розен та ін.), пропонує широкий перелік якостей творчої особистості, до якого увійшли більш ніж шістьдесят показників. Враховуючи аналіз біографій, автобіографій, інших літературних джерел про видатних людей Я. О. Пономарьов *виділив перцептивні та інтелектуальні особливості особистості з великим творчим потенціалом*, такі як: надзвичайна напруженість уваги, висока вразливість, цілісність сприйняття, інтуїція, фантазія, вигадка, дар передбачення, великі за обсягом знання. Серед характерологічних особливостей творчої особистості Я. О. Пономарьовим виділяються: відхилення від шаблону, висока самоорганізація, оригінальність, ініціативність, наполегливість, працездатність. Особливості мотивації полягають у тому, що творча особистість знаходить задоволення не стільки у досягненні мети творчості, скільки у самому процесі творчості. Зазначимо, що Л. П. Нечаєв ще в 20-х роках показав, що люди, які досягли високих творчих успіхів, вирізнялися не тільки розвитком інтелекту, а й особистісними якостями, такими, як наполегливість у виконанні завдань, активність, організаторські здібності, вміння захищати отримані результати.

Американські дослідники Х. Х. Андерсон, Б. Гизелін, К. В. Тейлор також пропонують значний перелік якостей творчої особистості [38,

с. 225-226], а Дх. А. Чамберс вказує, що провідною ознакою творчої особистості є потреба в інтелектуальній праці, високий рівень вимогливості [40]. Саме тому, все більше уваги починають приділяти комплексним показникам розвитку особистості, які на основі непрямих питань виявляють схильність людини до творчості. Найспецифічнішою рисою творця вбачається несамовитий потяг до творчої діяльності [38].

О. Н. Лук визначає творчу особистість через такі її характерні риси: готовність до ризику, імпульсивність, незалежність суджень, нерівномірність успіхів при вивченні різних навчальних предметів, почуття гумору, самобутність, пізнавальна дотошність, несприймання на віру, критичний погляд на такі речі, які вважають “священними”, сміливість уявлення та мислення [28, с. 12]. Інертність мислення розглядається як риса, що гальмує процес творчого пошуку. У цьому плані, на наш погляд, дуже цікава думка Ж.-П. Сартра про те, що сфера “інертності”, яка є перешкодою на шляху вільного розгортання практики, у суспільному вимірі – це сфера самих людських відносин [60, с. 61]. В. І. Андреев відзначає, що однією з характерних рис творчої особистості є сміливість. Сміливість у постановці проблеми, сміливість і несподіваність у загостренні протиріч, відмова від загальноприйнятих шляхів і засобів розв’язання проблеми, розвинута уява, без якої неможливо генерувати оригінальні ідеї, завзятість у доведенні запланованого до кінця, не дивлячись на можливість конфліктів з колегами, суспільною думкою [2, с. 54]. Провідні характеристики творчої особистості – потяг до боротьби з перешкодами та здатність до розв’язання суперечностей – відзначає американський соціолог Дж. Беккер, який вважає, що позбавлені матеріального добробуту і привілеїв, геніальні люди (або ті, що претендують на геніальність) повставали проти ієрархії цінностей, прагнучи домогтися, щоб творчі здібності, а не багатство і не походження, стали найвищим критерієм оцінки особистості [68].

З. Петрасинський виділяє такі риси, які полегшують пошуки нового: гнучкість розуму, уміння побачити проблему, незалежність суджень, сміливість, позитивна самооцінка, захопленість справою, мужність в умовах невдач і браку зовнішніх винагород, творча уява. Він зауважує, що розвиток цього комплексу рис сприяє формуванню творчого стилю життя і становленню особистості як творчої. Головна складність, підкреслює З. Петрасинський, полягає у тому, щоб знати, як

це зробити [34].

Р. М. Грановська, аналізуючи роботи З. Фрейда, зазначає, що креативи характеризуються високою емоційною збудженістю, а специфічною особливістю в них є однакова поперемінна обробка інформації в і правій та лівій півкулях мозку [11]. Г. Лейтц підкреслює, що з точки зору психоаналітичної теорії існує п'ять виключно креативних якостей людини: творча обдарованість, емпатія, почуття гумору, здібність усвідомлювати обмеженість власного життя, мудрість [27].

Я. О. Пономарьов погоджується з П. А. Нечаєвим в тому, що творчі особистості відрізняються від нетворчих структурою особистості [38, с. 223]. У праці Н. Т. Петровича наведені дев'ять вихідних якостей (параметрів) творчої особистості, таких, як знання, здібності до самоосвіти, пам'ять, допитливість, спостережливість, увага, скептицизм, ентузіазм, наполегливість, фізичне здоров'я. За допомогою цих параметрів дається аналітична формула творчих досягнень особистості [35].

Ряд дослідників (Л. Б. Єрмолаєва-Томіна, Н. В. Козленко, Н. Ю. Посталюк та ін.) визначають творчу особистість через поняття творчого стилю діяльності або творчої активності. Так, наприклад, Н. Ю. Посталюк розглядає творчий потенціал особистості як інтегративний прояв різноманітних якостей особистості і вважає, що творчу особистість визначають не тільки високий творчий потенціал, але й ступінь її активності щодо його реалізації [39]. У працях Л. Б. Єрмолаєвої-Томіної, В. Н. Козленко творча активність особистості пов'язується з особливими креативогенними особистісними утвореннями, якостями когнітивних процесів. При цьому аналізуються різні визначення творчої активності. Л. Б. Єрмолаєва-Томіна визначає творчу активність як надлишкову відносно стимулу діяльність, яка охоплює основні компоненти творчості: самостійність вибору об'єкту мислення, виходу за межі завдання, перетворення завдання і стимулу [13, с. 117-118]. А. В. Брушлинський вважає, що активність є просто синонімом діяльності [с. 6]. С. Арієті, Е. Девіс, Ф. Фарлей визначають творчу активність як пошукову та перетворюючу активність особистості, яка не стимулюється зовні [67]. Ці автори ототожнюють творчу активність з креативністю (термін походить від англійського слова creation – створення). У психологію термін “креативність” був

уведений у 60-х роках і означав здібності швидко і нестандартно вирішувати інтелектуальні (навчальні) задачі [12]. Т. В. Галкіна підкреслює, що розуміння креативності і творчості характеризується надзвичайно широким діапазоном точок зору, часто ці терміни застосовуються просто як синоніми [12, с. 170]. Під креативністю розуміють здатність бачити речі в новому і незвичному світлі та знаходити унікальні способи вирішення проблем. Креативність є повною протилежністю шаблонному мисленню, яке характеризується обмеженістю в пошуку можливих рішень і тенденціями однакового підходу до розв'язання різних проблем. Більшість людей, завдячуючи традиційній системі навчання, мають аналітичний стиль мислення. І лише деякі, використовуючи латеральні прийоми, вводять у дію креативні процедури [63].

З іншого боку, на відтворення старого і створення нового приречена кожна людина, оскільки вона живе у світі матеріальних і духовних цінностей, що постійно руйнуються від старіння, зношення або цілеспрямованого втручання. А тому людину необхідно готувати до творчої діяльності ще в процесі навчання. Л. Б. Єрмолаєва-Томіна [13], Н. Козленко [21] виділяють особистісні утворення, які інтегрують вплив внутрішніх та зовнішніх факторів, і мають особливе значення в актуалізації творчого потенціалу людини. При цьому виокремлюються специфічні креативогенні риси характеру, які впливають на прояв творчої активності. Зарубіжні дослідники з метою діагностики креативогенних рис особистості використовують спеціальні запитальники з питаннями, які дозволяють проаналізувати творчі якості особистості, її комунікативні здібності, стиль діяльності тощо. Вважається, чим більшою кількістю креативогенних рис характеризується людина, тим більших успіхів у творчій діяльності вона може досягти. Креативність піддослідного визначається в процесі аналізу його відповідей на поставлені питання і кількісно характеризується звичайною сумою балів відповідей “так” – “ні”. Так, дослідженні Л. Б. Єрмолаєвої-Томіної група з високою творчою активністю набрала 15,5 балів, а з низькою – 12,5 балів, при кількості питань – 21 [13, с. 122]. При цьому перша група виявила більшу варіантність у сполученні особистісних якостей, ніж друга. Т. В. Галкіна, Л. Г. Олексієва зазначають, що в найбільш загальному вигляді поняття креативності вміщує минулі, сукупні та наступні характеристики

процесу, в результаті якого людина або група людей створює таке, чого не існувало раніше [8, с. 170].

Аналіз досліджень учених СНД (Д. Б. Богоявленська, Т. В. Галкіна, Ю. З. Гільбух, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна, В. Н. Козленко, Я. О. Пономарьов, В. О. Моляко, та ін.) і зарубіжних авторів (Д. Гетцельс, Д. Гільфорд, Ф. Джексон, Д. Мак-Міллан, Е. Торренс, І. Фостер та ін.) дозволяє зробити висновок, що *креативність виступає як сукупність тих особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення у діяльності особистості.*

У зарубіжній психології можна виділити такі основні напрями вивчення креативності, а саме: вивчення продукту діяльності креативної особистості (К. Тейлор), дослідження креативності як здатності людини до відхилення від стереотипних засобів мислення (Д. Гілфорд, Е. Торренс), вивчення взаємозумовленості креативності і особистісних рис особистості (К. Роджерс, А. Маслоу) [42]. Основними ознаками креативності вважаються: оригінальність, семантична гнучкість, образна адаптивна гнучкість, семантична спонтанна гнучкість (Д. Гілфорд), здатність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин у знаннях, недостатніх елементів, дисгармонії (Е. Торренс). Була встановлена залежність між креативністю і такими рисами особистості як схильність до самоактуалізації, швидкість мовлення, імпульсивність, незалежність суджень, оригінальність, широта інтересів тощо (К. Роджерс, А. Маслоу) [43, с. 171].

У багатьох працях креативність вивчається як процес творчого мислення, визначаються типи, стадії і рівні творчого мислення. Дослідження стадій і фаз творчого мислення було розпочато Т. Рибо і Дж. Уоллесом. Класифікації фаз творчого мислення, які пропонуються різними авторами, відрізняються одна від іншої, але в цілому вони схожі і зводяться, як правило, до чотирьох фаз: підготовки (свідома робота), дозрівання (несвідома робота), натхнення (перехід від несвідомої до свідомої роботи), розвиток ідеї (перевірка дійсності), кінцеве оформлення – свідомо робота. Креативний тип мислення є доволі складним і вимагає цілеспрямованого виховання, дослідження психологів показують, що креативні здібності можна розвивати шляхом тренування швидкості, гнучкості, оригінальності, прогностичності та інших інтелектуальних здібностей. Для визначення рівня креативності Дж. Гілфорд виокремив кілька гіпотетичних інтелектуальних

здібностей що її характеризують. Серед них такі:

1) швидкість думки – кількість ідей, що виникають в одиницю часу; здатність за одиницю часу розв'язувати значну кількість завдань;

2) гнучкість думки – здатність перемикатися з однієї ідеї на іншу; вміння швидко відмовлятися від шаблонів і налаштовуватися на інший спосіб розв'язування;

3) оригінальність – здатність продукувати ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих поглядів;

4) допитливість – чутливість до проблем у навколишньому світі;

5) прогностичність – вміння фахівцем передбачати настання конкретних подій, певних результатів; здібність до висунення гіпотез;

6) ірреальність – логічна незалежність реакції від стимулу;

7) фантастичність – повна відірваність відповіді від реальності за наявності логічного зв'язку між стимулом і реакцією;

8) здатність розв'язувати проблеми, тобто здібність до аналізу і синтезу;

9) здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі.

Суть творчого мислення зводиться до інтелектуальної активності й чуттєвості (сензитивності) до побічних продуктів своєї діяльності. Психологи вважають основною ознакою мислення розходження мети (задуму, програми) і результату. Творче мислення виникає в процесі здійснення і пов'язане з породженням “побічного продукту”, який і є творчим результатом. Виділяючи ознаки творчого акту, всі дослідники підкреслюють його несвідомість, неконтрольованість волею і розумом, а також зміною стану свідомості.

Друга ознака творчого мислення – спонтанність, раптовість творчого акту, незалежність від зовнішніх ситуативних причин. Таким чином, основна особливість творчого мислення пов'язана із специфікою протікання процесу в цілісній психіці як системі, що породжує активність індивіда. Інша справа – оцінка продукту як творчого. Тут в силу вступають соціальні критерії: новизна, усвідомленість, оригінальність тощо.

Із творчим мисленням пов'язані дві особистісні якості: інтенсивність пошукової мотивації і чуттєвість до побічних продуктів, які виникають у розумовому процесі.

На думку психологів, основу творчого мислення утворюють такі риси [64]:

- самостійне перенесення знань і вмінь у нову ситуацію;
- бачення нових проблем у знайомих, стандартних умовах;
- бачення нової функції знайомого об'єкту;
- бачення структури об'єкту, що підлягає вивченню, тобто швидке, часом миттєве охоплення частин, елементів об'єкту в їх співвідношення один з одним;
- уміння бачити альтернативу розв'язку, підходу у його пошуку;
- уміння комбінувати раніше відомі способи розв'язання проблеми в новий спосіб і вміння створювати оригінальний спосіб розв'язання.

Методики діагностики креативності можна класифікувати на основі регламентування або нерегламентування діяльності особи при виконанні тесту: тестові методики, що регламентують діяльність особи; методики, у яких діяльність особи регламентується меншою мірою; методики, у яких діяльність особи зовсім не регламентується. До першої групи можна віднести тести Г. Айзенка, який вводить поняття “загального інтелекту” як сукупності різноманітних здібностей. Рівень розвитку кожної здібності визначається рівнем розвитку загального інтелекту. Творчі здібності розуміються Г. Айзенком як вищий рівень загального інтелекту. До другої групи можна віднести тести на креативність, які запропоновані Я. О. Пономарьовим, який під творчими здібностями розуміє здатність розпізнавати і асимілювати в діяльності побічний продукт, що створюється в процесі діяльності і прямо не стосується мети. До третьої групи відносяться тести, що не регламентують діяльність досліджуваного, при виконанні яких він не обмежується ні часом, ні варіантністю розв'язків, бо йому пропонуються лише початкові умови. До таких тестів належать тести Е. Торренса, Д. Гілфорда, які розрізняють поняття інтелекту і креативності, розглядають креативність як дивергентність мислення. До цієї ж групи відносяться тести Д. Б. Богоявленської, яка вводить поняття інтелектуальної ініціативи, тобто в трактовці креативності звертається до мотиваційно-особистісних властивостей, які розглядаються як похідні від особистісної активності [4].

Слід зазначити, що проблемою розвитку творчих здібностей займається обмежена кількість дослідників. Саме тому цілісних методик розвитку креативності дуже мало. Серед дослідників СНД *проблемою творчого розвитку особистості* займалися Г. С. Альтшуллер, В. І. Андреев, Л. Л. Гурова, А. Ф. Єсаулов, Г. С. Костюк,

О. М. Матюшкін, В. О. Моляко, П. С. Перепелиця, А. З. Рахімов, В. В. Рибалко, Х. П. Саламатов, Ю. А. Самарій, М. О. Холодна та інші. Так, наприклад, навчальну діяльність учнів, спрямовану на розв'язок творчих задач, як важливу умову підготовки учнів до творчості, розглядали Г. С. Альтшуллер, В. І. Андреев, Ю. А. Самарін та ін. В. О. Моляко розробив методику розв'язування творчих задач [31]. М. О. Холодна запропонувала методику вивчення та розвитку творчих особливостей візуального мислення [61]. Г. С. Костюк, О. М. Матюшкін досліджували особливості творчого розвитку учнів, В. В. Рибалко класифікував методи активізації інтелектуальної та творчої діяльності школярів [49, с. 85]. П. С. Перепелиця досліджував розвиток творчої особистості учня в процесі продуктивної праці [49, с. 121]. Т. В. Галкіна і Л. Г. Олексієва пропонують розроблений ними тест діагностики творчих здібностей, що являє собою російськомовну модифікацію тесту С. Медніка (тесту віддалених асоціацій) і, який може бути використаний для творчого розвитку особистості у навчально-виховному процесі [8]. При роботі з тестом не встановлюються часові та режимні обмеження. Автори методик повністю поділяють точку зору Н. Когана і М. Уоллаха, що ліміт часу і атмосфера змагання, яка виникає при роботі з групою досліджуваних, можуть блокувати креативні можливості тих, кого досліджують. Практичне застосування тесту Т. В. Галкіної і Л. Г. Олексієвої підтвердило можливість його використання для творчого розвитку учнів, зокрема для диференціації учнів за рівнем розвитку креативності.

Найбільш поширеними зарубіжними методиками розвитку творчих здібностей є методики Р. Крачфілда, Е. Торренса, Е. Де Боно. Р. Крачфілдом була розроблена методика розвитку креативного мислення, основні положення якої ґрунтуються на тому, що творчі здібності набувають розвитку в процесі розв'язування творчих задач. Методика Е. П. Торренса пропонує цілу поетапну систему розвитку творчого мислення. Основна думка Е. Торренса полягає в тому, що мислення необхідно звільнити від зовнішньо нав'язливих обмежень, рамок, стандартів, в межах яких мислить людина. Програма Е. Торренса складається з декількох етапів, на кожному з яких здійснюється певний цільовий тренінг. У роботах психолога Е. Де Боно запропонована конкретна програма розвитку креативного мислення. Певний набір прийомів, що сприяють розвитку творчого мислення, опановується в

процесі гри. До таких прийомів належать: “функціональний аналіз” (ФА) та “структурний аналіз” (СА). Застосування кожного з прийомів передбачає велику варіативність відповідей, їх різноманітність та оригінальність. Розроблений Е. Де Боно курс є дуже цінним, оскільки є практичною програмою розвитку креативного мислення [5]. Загальна концепція креативності Е. Де Боно збігається з концепцією С. Медніка. Креативність за С. Медніком – це процес перекомбінування елементів ситуації в нові комбінації, ступінь креативності процесу визначається ступенем віддаленості асоціативних галузей, з яких були взяті елементи ситуації.

Варто підкреслити, що найбільш плідно досліджували креативність американські психологи Е. Торенс і А. Маслоу. За їхнім визначенням креативність є здатністю до створення нового знання, яке призводить до радикальних змін стереотипів життя, процесом появи чутливості до проблем, дефіциту знань, їхньої дисгармонії і несумісності, фіксування цих проблем, пошуку шляхів їхнього розв’язання, висунення гіпотез, формулювання і повідомлення рішень тощо. Тому більшість науковців трактують креативність, як здатність до творчої діяльності.

Н.Роджерс вважає, що синонімом креативності є “творчіскість” – здатність знаходити нові розв’язки проблеми чи нові засоби її формулювання, привнесення у життя чогось нового для індивіда (визначення Бетті Едварса). Спираючись на думку А. Маслоу, що емоційне здоров’я людини є продуктом її творчого самовираження, Н. Роджерс робить висновок, що “творчіскість” – це наша сутність, наша життєвість, а творчий процес є нашою життєвою енергією. Н. Роджерс зазначає, що основними умовами, необхідними для стимулювання “творчоскості”, є психологічна безпека, свобода від оцінювання, атмосфера відкритості [48].

Предметом дискусій залишається питання про переважний вплив на креативність внутрішніх або зовнішніх чинників, які впливають на розвиток особистості [13, с. 117]. Прихильники зовнішньої детермінації пов’язують формування творчої активності головним чином з умовами виховання, впливом соціального середовища і системою освіти і навчання. Інша думка твердить про існування внутрішніх передумов для творчої активності і називає таку нестимульовану зовні пошукову і перетворюючу активність – креативністю. Дослідники, які зосередили свої пошуки на внутрішніх передумовах, розглядають творчу активність

як таку, що базується на специфічних творчих здібностях, які мають свої задатки і можуть виявлятися у різних видах діяльності. Важливими характеристиками творчої активності як особистісної структури вважають динамізм, “внутрішню рухливість”, що виражаються у продуктивній спрямованості. Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, М. Г. Ярошевський, Д. Б. Богоявленська виділяють декілька рівнів розвитку творчої активності, пов’язуючи їх із спрямованістю особистості. Крім того вважають, що творча активність пов’язана із здатністю до саморуху, саморозвитку. Вона є умовою виявлення й розвитку творчого потенціалу особистості, механізмом реалізації її здібностей, нарешті, засобом самоактуалізації (Д. Б. Богоявленська, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко).

Психологічні чинники розвитку творчої активності особистості усталено диференціюються на підсвідомі (емоційно-інтуїтивні) сфери та усвідомлювані [47]. Також творча активність розглядається у двох аспектах: як суб’єктне утворення і продуктивний стан особистості (Б. Г. Ананьєв, О. В. Брушлинський, Г. С. Костюк, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, В. А. Роменць). Підкреслюється, що ця активність викликає пошукову діяльність із використанням творчого потенціалу особистості. У теорії діяльності творча активність особистості розглядається як здатність не лише самостійно визначати предмет діяльності, але й вирішувати, яка саме діяльність буде здійснюватись. Таким чином можна спрогнозувати, які психічні структури будуть розвиватися (О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, В. В. Давидов, С. Д. Смирнов).

У межах явища опредметнення-розпредметнення творча активність розглядається Г. С. Батищевим, С. Д. Максименком. У цілому теоретичний аналіз дозволяє зробити висновок про особистісну природу творчої активності людини.

Щодо творчих здібностей, то слід зазначити, що широке вживання в звичайному і спеціально-науковому словниках терміну “творчі здібності”, як і багатьох інших сполучень із словом “творчий” доволі довільне і умовне [14]. За такою точкою зору, творчі здібності не існують як специфічні утворення, а є похідними від інших якостей індивідуальності. Таку їх назву можна залишити для спеціальних здібностей до творчих видів професійної діяльності [41]. Остаточної класифікації творчих здібностей не існує, як немає однозначної думки

про їхню природу. О. Н. Лук вказує на необхідність мотиваційної основи для творчості та розділяє творчі здібності на три групи: зв'язані з мотивацією (інтереси і схильності); пов'язані з темпераментом (емоційність); розумові здібності [28, с. 73]. В. Є. Чудновський розрізняє здібності до навчання – інтелект (або загальний інтелект) і творчі здібності – креативність (“творчіскість”) [65]. Б. П. Нікітін поділяє здібності на виконавські та творчі, досліджує залежність продуктивності виконавської та творчої діяльності від часу формування здібностей, вводить поняття “асінхромату”, від якого суттєво залежить динаміка розвитку творчих здібностей [33]. І. Г. Каневська в структурі творчих здібностей виділяє здібності до продуктивної уяви, нестандартного асоціативного мислення, фантазії, інтуїції [18].

Ми погоджуємося з тими дослідниками, які вважають, що *творчість є цілісний процес реалізації та самореалізації особистості*. Значний інтерес, на наш погляд, мають роботи авторського колективу Інституту філософії АН України (Л. В. Сохань, В. А. Тихонович, В. І. Шинкарук та ін.), в яких *за основу цілісності особистості, її реалізації і розвитку береться сукупність усіх форм і способів життєдіяльності, сутність яких – творче перетворення* [14]. Саме в такому контексті розглядається соціально-психологічний аспект проблеми, визначається джерело розвитку особистості. Якщо життя людини розглядати як діяльність, спрямовану на створення умов життя і, водночас, як процес самореалізації, можна припустити, що діалектика взаємовідносин між створенням умов життя і самореалізацією особистості є джерелом внутрішнього протиріччя, яке визначає динаміку життя особистості.

Поняття життєтворчості на думку О. Л. Феоктистової, має стати базовим у методологічному осмисленні цілісності творчої особистості. Людина як автор, творець свого життя, в якому реалізація спеціальних та індивідуальних здібностей невіддільна від розгортання загальнолюдських здібностей; людина, яка усвідомлює, переживає і бере на себе відповідальність за актуалізацію свого творчого потенціалу; людина, яка визнає і поважає творчі засади життєдіяльності кожного, хто входить в її найближче і далеке оточення, – такою є концепція творчої особистості цього автора [59]. В основі ранжування рівнів прояву творчих здібностей В. В. Клименко розглядає здатність людини оригінально вирішувати задачі [20]. Важливою

характеристикою творчості є, на думку вченого, процес асиміляції дисгармонії в гармонію, а тому дослідником виокремлюється здатність творчої особистості відчувати дисгармонію та внутрішню потребу перетворювати її в гармонію, що відбувається в процесі оригінального вирішення задачі.

Підкреслимо, що певні ускладнення при визначенні поняття здібностей та обдарованості пов'язані з загальноприйнятим, побутовим розумінням цих термінів. Терміни “здібний”, “обдарований”, “талановитий” вживаються синонімами і відображають ступінь прояву здібностей. У словнику В. Даля “здібний” визначається як здатний до чогось, сильний, спритний, що вміє пристосовуватися, полагодити, влаштувати справу. Здібний у цьому випадку розуміється як розумний. Таким чином “здібність” визначається через успіхи в діяльності. При визначенні поняття “талант” підкреслюється його вроджений характер. Талант трактується як обдарованість, а обдарованість як здібність, що дана Богом. *Обдарованість розглядається як синонім таланту, як ступінь його прояву.* Г. С. Костюк розглядає обдарованість як “природні здібності” [22]. В. О. Моляко, досліджуючи проблему психологічного визначення таланту, в основу своєї концепції поклав, зокрема, таке положення, що талант є однією з вищих форм прояву творчих здібностей, які певним чином інтегруються у структурі конкретної особистості і розвиваються у конкретних (в цілому сприятливих) суспільних умовах [30]. З вищенаведеного можна зробити висновок, що здібність з одного боку, а обдарованість і талант з іншого визначаються немов би за різними ознаками: коли говорять про здібність підкреслюється можливість людини щось робити, а коли говорять про талант (обдарованість) мають на увазі природний характер цього явища. При цьому підкреслюється, що здібності і обдарованість проявляються через успіх у певній діяльності людини. Я. А. Пономарьов уживає термін “креатин”, маючи на увазі осіб, що проявляють високий рівень творчих здібностей. Автор вважає, що креативні особистості відрізняються від інтелектуалів тим, що інтелектуали вирішують задачі поставлені кимось, тоді як “креатини” самі ставлять та формулюють задачі [41].

У працях С. Л. Рубінштейна і Б. М. Теплова, зроблена спроба дати класифікацію поняттям “здібності”, “обдарованість” і “талант” за єдиним критерієм – успіх у діяльності. С. Л. Рубінштейн зазначав, що на

відміну від навичок здібності є результатом закріплення психічних процесів, а не засобів діяльності. Діяльність регулюється психічними процесами, саме тому він розглядав здібності людини у зв'язку з її розвитком [51]. В. Д. Шадриков пропонує визначення здібностей як якостей функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, мають індивідуальну міру вияву, яка сприяє успіху, якісній своєрідності засвоєння і реалізації окремих психічних функцій [43, с. 11]. У своїй концепції він спирається на ідеї Б. Г. Ананьєва про комплексне вивчення механізму психічних функцій, про те, що розвиток психічних властивостей проявляється як розвиток функціональних і операційних механізмів, а для кожної психічної функції формуються свої операційні механізми. Для розвитку останніх потрібен певний рівень функціонального розвитку. Розвиток операційних механізмів переводить у нову фазу розвитку і функціональні механізми. У деякі періоди індивідуального розвитку (зокрема юності та зрілості) між операційними і функціональними механізмами встановлюється відносна відповідність, відносна взаємодія. Операційні механізми засвоюються індивідом у процесі виховання, освіти, в загальній його соціалізації і носять конкретно-історичний характер [43, с. 12]. За таких умов, В. Д. Шадриков, спираючись на роботи Л. С. Виготського і Б. Г. Ананьєва, виділяє в структурі здібностей функціональний і операційний компоненти. Ми будемо виходити з того, що будь-яку конкретну діяльність можна диференціювати на окремі психічні функції, отже адекватно описати структуру психічних функцій можна тільки як психологічну структуру діяльності, а розвиток здібності – як розвиток системи, яка реалізує цю функцію, як процес системогенезу [43, с. 13].

Ми будемо додержуватися поглядів В. Д. Шадрикова, що в діяльності окремі здібності виявляються не ізольовано, а у взаємодії і відносно мети як щось цілісне. Міра інтеграції здібностей у системі конкретної діяльності може мати індивідуальне забарвлення, адже з однією і тією ж продуктивністю окремих функцій у різних осіб результативність їх діяльності буде відрізнятися. Кожний індивід характеризується ще й показником інтеграції окремих здібностей відносно різних видів діяльності. Цей показник характеризує пластичність здібностей, можливість їх інтеграції та взаємодії в будь-яких видах діяльності. Показник інтеграції окремих здібностей тісно

пов'язаний із загальною обдарованістю. Ідеї Б. Г. Ананьєва і В. Д. Шадрикова знайшли свій розвиток у роботах Б. О. Федоришина. У своєму дослідженні ми будемо спиратися на визначення професійних здібностей Б. О. Федоришина, який окреслює їх як індивідуальні особливості розвитку і прояву структури психічних процесів особистості, що відповідають вимогам конкретних видів професійної діяльності [58]. Існують суттєві відмінності в поглядах на взаємозв'язок творчих та інтелектуальних здібностей у структурі психіки творчої особистості. Так, послідовники Ф. Гальтона обстоюють думку, що творчі здібності є вродженими та зумовлені високим рівнем інтелекту, з іншого боку, існують погляди, згідно яких інтелект та креативність – поняття незалежні (Дж. Гілфорд, Е. Торренс, В. В. Дружинін, О. І. Кульчицька) [53].

Вагоме значення для творчого розвитку особистості має її спрямованість, в якій виражається основний зміст людини як суспільної істоти. Ставлення до світу, праці, інших людей, до себе виступають як своєрідні моральні “вектори”, регулятори, які є істотними при реалізації тих чи інших здібностей та покликань [43, с. 20]. Л. С. Виготський зауважував, що розвиваються не тільки навички і психологічні функції дитини (увага, пам'ять, мислення тощо) – в основі психічного розвитку лежить, перш за все, еволюція поведінки та інтересів дитини, зміна структури її спрямованості [7]. Він робить такий висновок: інтереси розвиваються разом із розвитком особистості [7, с. 23]. Д. Б. Богоявленська підкреслює, що творчість – це похідна інтелекту, заломлена через мотиваційну структуру, яка або гальмує, або стимулює її прояв [3]. Численні емпіричні дані свідчать про вплив позитивної мотивації до діяльності на успішність оволодіння нею, на її ефективність, а також на розвиток професійно вагомих якостей людини і продуктивність їх функціонування. Істинною і головною нагородою творчих зусиль є глибоке психофізичне задоволення, яке переживає людина при сприйнятті результату своєї творчості. Однак це задоволення не тривале і для його досягнення людина знову звертається до творчості. Характеристиками творчої діяльності є гнучкий розум, систематичність і послідовність мислення, діалектичність, готовність до ризику і відповідальність за прийняте рішення.

Відомо, що однією з провідних ознак обдарованості є висока працездатність в обраній діяльності. Значну роль у реалізації здібностей

відіграють характерологічні особливості особистості – такі як відповідальність, акуратність, наполегливість, упертість, працелюбність тощо. Ці якості, як правило, розглядаються за межами власне здібностей, але їх нерозривний зв'язок із здібностями не викликає сумнівів. Психологи, які досліджували проблеми психології праці (К. К. Платонов, Є. А. Климов, В. Д. Шадриков та ін.), підкреслювали, що сформованість у людини перерахованих вище особистісних рис “веде за собою” розвиток професійних здібностей і успішність у трудовій діяльності. “Причетність” характерологічних особливостей людини до структури її творчих (в тому числі професійних) потенцій робить доцільним повернення до більш широкого розуміння її можливостей. Зауважимо, що Б. Г. Ананьєв визначає в структурі потенцій людини життєздатність, працездатність, загальні і соціальні здібності. При цьому він уважав працездатність “ядром потенційних характеристик особистості” [1]. К. К. Платонов називає здібності до трудової активності, характеристики спілкування складними загальними здібностями [37]. Він зазначав, що творча діяльність – це діяльність, у яку творчість як домінуючий компонент входить у структуру або її мети, або засобів [36].

Обдарованість виступає як цілісний вияв здібностей у діяльності, як загальна якість інтегрованої в діяльності сукупності здібностей. Міра вияву обдарованості різна і визначається двома показниками: мірою вияву окремих здібностей, що входять до системи діяльності, і мірою інтегрованості окремих здібностей у діяльності. Виділяються два типи обдарованості: інтелектуальна обдарованість (проявляється в здатності до навчання, до оволодіння вже створеною культурою, супроводжується швидкістю розумової діяльності: швидким захопленням і засвоєнням, швидким узагальненням матеріалу значного обсягу тощо, за словами В. Є. Чудновського, “шкільна обдарованість” [65]) і творча обдарованість. Уведення останнього поняття є заслугою американського психолога Е. Торренса, який розумів творчість як чуттєвість до проблем, недоліків, прогалин у знаннях, відсутності елементів, дисгармоній [56]. Усі інші “види” обдарованостей (розумова, соціальна, моторна, практична) можна віднести до одного з двох вищеназваних типів. В. Є. Чудновським та В. С. Юркевичем аналізуються зв'язки між розумовим і творчим розвитком особистості. Ю. З. Гільбух вважає, що творча обдарованість є компонентом

розумової обдарованості, а обдаровані і талановиті – родові та видові поняття [9]. Концепція творчої обдарованості розроблена О. М. Матюшкіним [44]. Він виділяє такі зовнішні прояви творчого розвитку в дитинстві: більш швидкий розвиток мислення і мовлення; рання захопленість (музикою, малюванням, читанням, рахуванням); допитливість; дослідницька активність. Н. С. Лейтес на основі практичної роботи з обдарованими дітьми виділяє кілька їх типів: діти з підвищеною навчальністю, діти з високою навчальністю, діти з підвищеною і високою креативністю, але, зауважує автор, коли будується типологія обдарованості, потрібно розуміти, що мова йде про таку обдарованість, що якимось чином знайшла себе у діяльності [26].

У роботі П. Ф. Кравчук детально розглядається сутність потенційних можливостей до творчості кожної особистості, умови для їх реалізації та розвитку [23]. Цей дослідник визначає творчий потенціал як системоутворювальну якість особистості та розглядає його взаємозв'язок із сутнісними силами людини. Вона вважає, що цілісність особистості виступає як інтегральне явище, що об'єднує різнобічні якості особистості та проявляється за допомогою творчої сили, яка у свою чергу, визначається змістом і рівнем розвитку потенційних можливостей до перетворення і “виявляє” себе завдяки творчим здібностям. Потенційні творчі можливості проявляються у діяльності при наявності певних причин і умов, але результати творчості залежать не тільки від умов і зовнішнього замовлення, а й від ступеня розвинутоності творчого потенціалу. Розглядаючи творчий потенціал як сукупність можливостей цілеспрямованої перетворюючої діяльності, в якій відбивається характер взаємозв'язку всіх здібностей людини, автор визначає його як інтегративну якість, що відбиває міру можливостей сутнісної творчої сили особистості в реальній практиці і наддіяльнісних відносинах, підкреслюючи, що творчий потенціал відбиває властивість особистості “взаємозв'язувати”, інтегрувати її дії на цілеспрямоване подолання конкретного протиріччя з метою виходу за межі звичайного, досягнутого. О. М. Матюшкін вважає, що найбільш загальною характеристикою і структурним компонентом творчого потенціалу є пізнавальна потреба, яка складає психологічну основу домінанти пізнавальної мотивації і виявляється в більш високій сензитивності до новизни стимулу, новизни ситуації, відкриття нового в звичайному, високій вибірковості відносно нового, в тому, що він віддає перевагу

кольорам, звукам, формам [44]. Тому важливо, щоб молода людина реалізувала свою дослідницьку активність, яка забезпечує їй власне відкриття світу, перетворення невідомого у відоме, творче зародження образів, становлення сенсорних і перцептивних еталонів. При цьому одиницею творчого потенціалу є “інтелектуальна активність” (термін уведений Д. Б. Богоявленською). Ситуація, в якій реалізується дослідницька активність особистості, сприятлива для розвитку глибини прогнозування (передбачення) інтегральної характеристики творчості, уміння оцінювати результат. Уміння оцінювати – специфічна ознака творчості, що характеризує здібності до створення ідеальних еталонів.

Ми вважаємо, що при визначенні якостей, які утворюють інтегровану сукупність – творчі можливості особистості, доцільно врахувати, що останні проявляються в діяльності. Творчу діяльність, як зазначалося вище, ми розглядаємо як творчий процес. П. Ф. Кравчук вважає, що фундаментальною основою творчого процесу є методологічний принцип діалектичного розвитку, який відбиває діалектичний взаємозв'язок “старого” і “нового”, можливості й дійсності, створення і руйнування, зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного і об'єктивного, продуктивного і репродуктивного. Діалектичне протиріччя – універсальне джерело процесу творчості, його фундамент. Воно визначає будову, організацію, закономірний зв'язок і єдність, цілісність усього творчого процесу, різноманітність взаємних переходів матеріального та ідеального, необхідного та випадкового, зовнішнього та внутрішнього, загального та окремого. Крім того, можливість творчого акту, міра прояву творчості в діяльності і досягнення певних результатів залежить від співвідношення продуктивного та репродуктивного у творчому потенціалі суб'єкта творчого процесу. Міра співвідношення створює напруження і особливий стан можливостей людини, відбиває динаміку її творчого потенціалу, силу його вияву, яка при взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта є рухомою силою творчого процесу, гарантом творчого розвитку як об'єкта, так і суб'єкта творчості [23]. В. А. Цапок підкреслює, що творча діяльність – це самодіяльність, у результаті якої розвивається та самореалізується сам суб'єкт творчості [62].

Сьогодні існує чимало спроб класифікації творчих особистостей. Найбільш визнаною психологами є класифікація на логічній (розумовій), художній (естетичній) основі та змішаний її тип (за

І. П. Павловим). Такий поділ є доволі умовним і ґрунтується на функціонально-анатомічній асиметрії півкуль головного мозку, психофізіологічних особливостях особистості. Е. Кант розрізняє в людській обдарованості три рівні: геніальність, талант і старанність. Російський учений і винахідник П. К. Енгельмейер серед творців виділяв інші три класи: геній, талант, рутиня. Цікаву типологію творчих особистостей запропонував О. Н. Лук. За ознакою засобу перекодування інформації він виділив шість видів творців: художники і скульптори (просторово-зорова інформація); письменники і журналісти (словесно-образна інформація); математики і кібернетики (абстрактно-цифрова інформація); музиканти (образно-звукова інформація); інженери і винахідники (конструктивно-технічна інформація); педагоги і організатори підприємств (соціально-комунікативна інформація) [28]. В. І. Андреев виділяє такі види творчих особистостей, як: теоретик-логік, теоретик-інтуїтивіст, практик, організатор та ініціатор [2]. Австралієць Г. Корн та англієць М. Кертон виділяють два типи: “новатори” – висувають ідеї, що передбачають радикальні зміни, та “адаптери” – схильні до удосконалення та поліпшення методів, що використовуються. Класифікація творчих особистостей за Гоу та Буюворте така: “піонер”, “фанатик”, “діагност”, “ерудит”, “технік”, “естет”, “методолог”, “незалежний” [40, с. 29]. 16 типів учених-дослідників виділяє Г. Сельє [52].

У працях В. І. Андреева подається найбільш інтегративний підхід до визначення творчої особистості, який дозволяє провести оцінювання та самооцінювання рівня її творчого розвитку. Автор пропонує цілісний підхід до діагностики й розвитку творчих здібностей особистості у процесі її виховання та самовиховання. При цьому в основі розвитку творчих здібностей особистості він розглядає педагогічне протиріччя, його діалектичний аналіз та вирішення. За таких умов ним визначені блоки мотиваційної спрямованості особистості на творчу діяльність, інтелектуально-логічних, інтелектуально-евристичних, комунікативно-творчих здібностей, здібностей до самоуправління, моральних та індивідуальних якостей, які значною мірою сприяють успіху у творчій діяльності. На наш погляд, основним недоліком класифікації В. І. Андреева є те, що у розробленій структурі творчих здібностей класифіковані як ті якості особистості, які ми розуміємо під терміном власне “здібності” (наприклад, здібності до аналізу, синтезу,

порівнянню тощо), так і особистісні утворення особистості, її потреби та мотиви, які теж відносяться автором до блоків “здібності” [2].

Великого значення для формування творчої особистості як свідомої суспільної істоти має те, що вона на кожному етапі свого розвитку посідає певне місце в доступній для неї системі суспільних відносин (в сім'ї, дитячому садку, в школі, у вищому навчальному закладі, на виробництві), виконує дедалі складніші обов'язки. Розвиток особистості проходить ряд стадій, кожна з яких характеризується певним способом її життя, відповідною йому структурою психічної діяльності, певним рівнем розвитку її змістової, мотиваційної і операційної сторін. Послідовна зміна цих етапів відбувається за властивими розвитку законами, вона є внутрішньо необхідним рухом особистості, від нижчих до вищих сходинок її життя. Кожна особистість проходить ці стадії по-різному, залежно від суспільних умов її життя, але кожна попередня стадія готує наступну, старий стан особистості перетворюється в новий, при чому ці перетворення мають необоротний характер. Виділяються такі стадії творчого розвитку особистості: вибіркової мотиваційно-творчої спрямованості особистості на певну діяльність, інтелектуально-творчої активності особистості до певного виду діяльності, підвищеної професійно-творчої активності особистості в певному виді діяльності, перших значних творчих досягнень особистості, стійкої творчої продуктивної діяльності, розвитку таланту, геніальності [2, с. 63-64]. Темп досягнень певного рівня творчих результатів не є рівномірним для всіх і залежить від індивідуальних психофізіологічних особливостей особистості, умов творчої діяльності, соціального оточення.

В.В. Клименко вважав, що творчі люди наділені фізичним та душевним здоров'ям, оскільки для роботи механізму творчості мають бути повноцінно задіяні такі компоненти як енергопотенціал, психомоторика та критичність, а це можливо для людей здорових та гармонійних [20].

Як свідчать дослідження Ж. В. Сидоренко, починаючи, з Ч. Ломброзо, ряд науковців дотримуються протилежної точки зору, згідно якої, творчі люди мають проблеми з психічним здоров'ям. Російський дослідник у галузі функціональної асиметрії головного мозку М. М. Ніколаєнко наводить данні, що свідчать про високу кореляцію між талановитістю та схильністю до депресій, психічних захворювань. В. М. Дружинін визнає, що численні дослідження виявили

взаємозв'язок креативності з нейротизмом. Він вважає, що це відбувається за рахунок того, що творчий процес у геніальної особистості переважно протікає на активності несвідомого, у зв'язку з чим виходить з-під раціонального контролю, що може проявлятися у вигляді перепадів настрою. Вчений також стверджує, що креативні особистості схильні до психофізіологічного виснаження під час творчої активності, оскільки творча мотивація працює за принципом позитивного зворотнього зв'язку, а раціональний контроль емоційного стану ослаблений [53].

Таким чином ми бачимо, що визначення творчої особистості, її структури розвитку, характеризується великою варіативністю, яка, на наш погляд, зумовлюється тим, що творча особистість є категорією теорії особистості, теорії діяльності, теорії творчості.

На основі проведеного аналізу ми припускаємо, що фундаментом творчої особистості є її креативність, детермінантою якої виступає *творча активність* індивіда у її визначенні як нестимульованої зовні пошукової і перетворюючої діяльності (С. Арієті, Е. Девіс, Ф. Фарлей). Спираючись на дослідження німецьких учених Г. Нойнера, В. Калвейта, Х. Клейна, ми будемо розглядати творчу діяльність особистості як творчий процес, тобто процес, у результаті якого виникає нове творче досягнення, не наявне у вихідних умовах [46]. При цьому будемо вважати, що творчі процеси взаємозумовлені діалектичними закономірностями і їх результатом, є не тільки створенням об'єктивно чи суб'єктивно нових матеріальних об'єктів, а й зрушенням у психічному розвитку особистості, у розвитку її мотивів, характерологічних особливостей і творчих умінь, які сприяють успіху людини у творчій діяльності. Ми будемо виходити з положення, що творча активність може набувати або не набувати характеру творчої діяльності залежно від того, чи притаманні їй властивості творчого процесу. За таких умов поняття творчої активності та творчої діяльності розглядаються нами як нерівнозначні.

Творчий розвиток особистості повинен передбачати не тільки розвиток певних психічних процесів, творчих умінь, а й розвиток мотивів, характерологічних особливостей, які, інтегруючись із психічними процесами й творчими вміннями, зумовлюють здатність особистості до творчості. Саме тому, виходячи із концепцій визначення здібностей Б. Г. Ананьєва, В. Д. Шадрикова і професійних здібностей

Б. О. Федоришина, для дослідження процесу розвитку творчої особистості майбутнього фахівця нами вводиться поняття *творчих можливостей*. Творчі можливості майбутнього фахівця розглядаються нами як такі, що відображають індивідуальні особливості розвитку і прояву творчих якостей його особистості і зумовлюють його здатність до творчості. Водночас підкреслимо, що творчі можливості – це відносно самостійна, динамічна система творчих якостей особистості, пов'язана з інтелектом, умовами розвитку, яка формується, розвивається та проявляється в творчій діяльності, і забезпечує розвивальну взаємодію особистості з навколишньою дійсністю. Творчі можливості майбутнього фахівця (студента) реалізуються не тільки в предметній діяльності, а й у процесі його життя, самореалізації як засобу самоствердження, самовираження та саморозвитку. При цьому під творчим самовираженням будемо розуміти здатність людини будувати свій внутрішній світ, своє світовідчуття в цьому світі.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания : избр. психол. тр. в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с. □ С. 171.
2. *Андреев В. И.* Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности □ В. И. Андреев. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1988. – 228 с.
3. *Богоявленская Д. Б.* Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов : Кн. Изд-во, 1983. – С. 23.
4. *Богоявленская Д. Б.* Пути к творчеству □ Д. Б. Богоявленская. □ М. : Знание, 1981. □ 96 с.
5. *Боно Е.* Рождение новой идеи □ Е. Боно. – М. : Прогресс, 1976. – 143 с. – С. 26.
6. *Брушлинский А. В.* К психологии творческого процесса. Психология мышления вместо так называемой эвристики / А. В. Брушлинский // Человек, творчество, наука: философские проблемы: Труды Московской конференции молодых ученых. – М. : Наука, 1967. – С. 15.

7. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4.: Детская психология / [под ред. Д. Б. Эльконина]. – 432 с. □ (Акад. пед. наук СССР).
8. *Галкина Т. В.* Диагностика и развитие креативности / Т. В. Галкина, Л. Г. Алексеева // Развитие и диагностика способностей ; отв. ред. И. Дружинин, В. Д. Шадриков. – М. : Наука, 1991. – С. 170-177.
9. *Гільбух Ю. З.* Розумове обдарована дитина. Психологія, діагностика, педагогіка / Ю. З. Гільбух. – К. : РОВО “Укрвузполіграф”, 1992. – 84 с.
10. *Гончарук М.* Психолого-педагогічні аспекти визначення педагогічної творчості учителя / М. Гончарук, с. Комісарова, Т. Яценюк // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2008. – № 1-2. – С. 118.
11. *Грибов Ю. А.* Психолого-педагогические условия развития творческого самовыражения учащихся и учителей □ Ю. А. Грибов // Вопр. психологии. – 1989. – № 2. – С. 57-62.
12. *Давыдов В. В.* Психологический словарь / В. В. Давыдов, А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 1983. – С. 178.
13. *Ермолаева-Томина Л. Б.* Исследование факторов, детерминирующих индивидуальные различия в проявлении творческой активности □ Л. Б. Ермолаева-Томина // Психология творчества. – М. : Наука, 1990. – С.117-130.
14. *Жизнь как творчество: социально-психологический анализ* / [В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань, Н. А. Шульга и др.]; отв. ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович. – К. : Наукова думка, 1985. – 302 с.
15. *Загальна психологія* / [С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, М. В. Папуча, В. О. Соловієнко]; за заг. ред. академіка С. Д. Максименка. □ [2-ге вид.]. □ Вінниця : Нова Книга, 2004. □ С. 378.
16. *Загальна психологія : підручник* / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, В. Огороднійчук та ін.]. □ К. : Либідь, 2005. □ 464 с.
17. *Загвязинский В. И.* Педагогическое творчество учителя □ В. И. Загвязинский. – М. : Педагогика, 1987. – 159 с.

18. *Каневская И. Г.* Формирование творческих способностей студентов в процессе трудового и эстетического воспитания : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук: спец. 09.00.02 “Діалектика і методологія пізнання” / И. Г. Каневская. – М., 1989. – 21 с. □ С. 13-14.
19. *Кичук Н. В.* Формування творчої особистості вчителя □ Н. В. Кичук. – К. : Либідь, 1991. – 96 с.
20. *Клименко В. В.* Психологія творчості □ В. В. Клименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
21. *Козленке В. Н.* Проблема креативности личности / В. Н. Козленке // Психология творчества / [под ред. Я. А. Пономарева]. – М. : Наука, 1990. – С. 131-148.
22. *Кочергин А. Н.* Моделирование мышления □ А. Н. Кочергин. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – С. 184-212.
23. *Кравчук П. Ф.* Формирование творческого потенциала личности в системе высшего образования : автореф. дис. на соиск. ученой степени докт. филос. наук / П. Ф. Кравчук. – М. : Моск. пед. университет, 1992. – 32 с.
24. Краткий психологический словарь / [под. ред. А. В. Петровского]. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
25. *Кузьмина Н. В.* Очерки психологии труда учителя □ Н. В. Кузьмина. – Л. : ЛГУ, 1967. – 183 с.
26. *Лейтес Н. С.* Раннее проявление одаренности □ Н. С. Лейтес // Вопр. Психологии. – 1983. – № 4. – С. 27.
27. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Лейтц Г. ; [пер. с нем.] ; общ. ред. и предисл. Е. В. Лопухиной и А. Б. Холмогоровой. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 352 с.
28. *Лук А. Н.* Психология творчества □ А. Н. Лук. – М. : Наука, 1978. – 127 с.
29. *Лямцев П. П.* Формирование человека как личности. Социально-философский аспект / П. П. Лямцев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 120 с.
30. *Моляко В. А.* Проблема психологического изучения таланта / В. А. Моляко // Психологическая наука: проблемы и перспективы. – Часть III: способности, труд, творчество. – Киев, 1990. – С. 73.

31. *Моляко В. А.* Психология решения школьниками творческих задач □ В. А. Моляко. – К. : Радянська школа, 1983. – 96 с.
32. *Моляко В. О.* Актуальні соціально-психологічні аспекти обдарованості □ В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 1998. – № 1. – С. 4-5.
33. *Никитин Б. П.* Мы, наши дети и внуки / Б. П. Никитин, Л. А. Никитина. – [3-е изд.]. – М. : Молодая гвардия, 1989. – С. 255.
34. *Петрасинский З.* Пізнай себе / З. Петрасинский; [пер. з польськ. В. Л. Романця]. – К. : Рад. шк., 1988. – С. 75.
35. *Петрович Н.Т.* Люди и биты. Информационный взрыв, что он несет □ Н. Т. Петрович. – М. : Знание, 1986. – 192 с.
36. *Платонов К. К.* Краткий словарь системы психологических понятий : учебное пособие для учебных заведений профтехобразования / К. К. Платонов. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : Высш. школа, 1984. – 174 с.
37. *Платонов К. К.* Проблемы способностей □ К. К. Платонов. – М. : Наука, 1972. – 312 с.
38. *Пономарев Я. А.* Психология творчества и педагогика □ Я. А. Пономарев. – М. : Педагогика, 1976. – 280 с.
39. *Посталюк Н. Ю.* Творческий стиль деятельности. Педагогический аспект □ Н. Ю. Посталюк. – Казань : изд-во Казанск. ун-та, 1989. – С. 49-50.
40. *Просецкий П. А.* Психология творчества : учебное пособие / П. А. Просецкий, В. А. Семиченко. – М. : Изд-во “Прометей” МГПИ им. В. И. Ленина, 1989. – 83 с.
41. Психология творчества / [под ред. Я. А. Пономарева]. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
42. Радянський енциклопедичний словник. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – 1322 с.
43. Развитие и диагностика способностей / [отв. ред. В. Н. Дружинин, В. Д. Шадриков]. – М. : Наука, 1991. – 181 с.
44. Развитие творческой активности школьников / [под ред. А. М. Матюшкина]; науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1991. – 155 с.
45. *Раченко И. П.* Принципы научной организации педагогического труда □ И. П. Раченко. – К. : Рад. шк., 1989. – 190 с.

46. Резерв успеха – творчество / [под ред. Г. Нойнера, В. Калвейта, Х. Клейна]. – М. : Педагогика, 1989. – 120 с.
47. Рибальченко О. В. Використання гумору як засобу самореалізації творчого потенціалу в підлітковому віці / О. В. Рибальченко // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. пр.]. Т. 12. Проблеми психології творчості. Вип. 7 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол. : Моляко В. О., Коваленко А. Б., Мойсеєнко Л. А. та ін. ; відп. секр. Н. В. Медведєва]; за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 261-267.
48. Роджерс Н. Творчество как усиление себя □ Н. Роджерс // Вопросы психологии, 1990. – № 1. – С. 164 -167.
49. Розвиток творчої особистості в умовах екологічної кризи: науково-програмно-методичний посібник для директорів шкіл та позашкільних закладів, методистів, вчителів, керівників гуртків і факультативів та шкільних психологів. В двох частинах: Частина І. Результати експериментальних і науково-практичних досліджень / [за наук. ред. О. В. Киричука і В. В. Рибалки]. – Київ : Інститут психології АПН України, Міністерство у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Міністерство освіти України, 1993. – 124 с.
50. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. □ СПб. : Питер, 2007. □ С. 540.
51. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1960. – № 3. – С. 3-15.
52. Селье Г. От мечты к открытию: как стать ученым / Г. Селье / [под ред. М. Н. Кондрашовой и И. С. Хорола]. – М. : Просвещение, 1987. – 372 с.
53. Сидоренко Ж. В. Природа творчості та психологічні аспекти творчої особистості / Ж. В. Сидоренко // Наукові конференції ВНТУ ІХ МНПК “Гуманізм та освіта”. – Вінниця, 2008. – Режим доступу : // <http://conf.vstu.edu.ua/humed/2008/txt/Sidorenko1.php>
54. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности : уч. пос. для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. □ М. : Школа-Пресс, 1995. □ 384 с.
55. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / [за загальною редакцією В. О. Моляко]. – К. : “Освіта України”, 2008. – 702 с.

56. *Трик Х. Е.* Основные направления экспериментального изучения творчества / Х. Е. Трик // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 298.
57. Україна ХХІ століття. Державна національна програма “Освіта”. – К. : Райдуга, 1994. – 61 с. – С. 27.
58. *Федоришин Б. О.* Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 / Федоришин Б. О. – К., 1996. – 383 с.
59. *Феоктистова О. Л.* Цілісний підхід – методологічний принцип виховання творчої особистості / О. Л. Феоктистова // Нові технології виховання : зб. наук, статей / [відп. ред. С. В. Кириленко]. – К. : ІСДО, 1995. – С. 108.
60. *Филлипов Л. И.* Проблема субъекта исторического творчества в философии Ж.-П. Сартра / Л. И. Филиппов // Человек и его бытие как проблема современной философии. – М. : Наука, 1978. – С. 61.
61. *Холодная М. А.* Исследование визуального мышления / М. А. Холодная // Старовойтенко Е. Б., Холодная М. А. Методические рекомендации и учебные задания по теме “Мышление” практикума по общей и инженерной психологии для студентов отделения психологии философского факультета. – Киев: КРУ, 1988. – 42 с.
62. *Цапок В. А.* Творчество: Философский аспект проблемы □ В. А. Цапок. – Кишинев, 1989. – 152 с. – С. 7.
63. *Циба В. Т.* Алгоритм життєвого шляху успішної творчої особистості / В. Т. Циба // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 18-30.
64. *Чуба О. Є.* Формування креативності студентів як психолого-педагогічна проблема / О. Є. Чуба // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. пр.] / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 12: Проблеми психології творчості, Вип. 7. – С. 318-323.
65. *Чудновский В. Е.* Одаренность: дар или воспитание / В. Е. Чудновский, В. С. Юркевич. – М. : Знание, 1990. – 80 с.
66. *Энгельмейер П. К.* Творческая личность и среда в области технических изобретений / П. К. Энгельмейер. – М. : Образование. – 1911. – С. 3.
67. *Arieti S.* Creativity / S. Arieti. – N.Y., 1979.

68. *Becker Gr.* Some social roots of the mad gemus controversy / Gr. Becker // Knowledge and society: Studies in the socialosy of culture last a bresent. Graenwich. – 1981. – Nol 3. – P. 1 – 34, P. 5.
69. *Davis G.* Creativity is for ever / G. Davis. – N.Y., 1981.
70. *Farley F. H.* Basicprocess individual difference □ F. H. Farley. – Chicago, 1981.